National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2019; 1(23): 13-15
© 2019 NJHSR
www.sanskritarticle.com

ऐ आर नंन्दीनी
अध्यापिका,
बेगमपेट महिलाकलाशाला बेगमपेट,
हैद्राबाद, तेलङ्गाना

Correspondence:
ऐ आर नंन्दीनी
अध्यापिका,
बेगमपेट महिलाकलाशाला बेगमपेट,
हैद्राबाद, तेलङ्गाना

छान्दोग्या उपनिष्द्दे ब्रह्मस्वरूपम

ऐ आर नंन्दीनी

अनन्तवेदवङ्मये केच्चित अत्यन्तक्लीष्टा: बह्वा: विषया: ऋषया: सम्वादनेनविषदीकुर्वन्ति। एतेषु केच्चित सम्भाषनानि मेहत्वपूर्नमासीत्। सामवेदे छान्दोग्या ब्रह्मणे छान्दोग्य उपनेषद्दे सनतकुमरनारदयो: समवादनम अन्यतम। छान्दोग्य उपनिष्द् अति विशालतय ग्रन्थं अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे अष्टप्रपीठिका: सन्ति। मम शोधपत्रम सप्तम प्रपीठिके उपरी असीत्। सनतकुमारनारदयो: सम्भाषनद्वारा ब्रह्म स्वरूपम जानीमा:। सम्भाषनम पूर्णतया आत्मविद्द्याम उत्तबोदयन्ति। आत्मानम आविषकृत साधनानि विवृणोति। सनतकुमर: ध्यानम कुरु इति नारदम् बोधयति। एकमेव साधनम आसीतिति । परन्तु प्रश्न: यत् आयति ध्यानम कीदृशम् करनीयम। तम एवम अत्र विवृणोमि ।

अद्या: सप्तम प्रपीठीके ब्रह्मस्वरूम कीदृशम् प्राप्नोत् इति विस्तारेन विवृणोति। ध्यानम एकवैज्ञानिक मन:परिवर्तनातिमन्दगमनप्रक्रिया। एतत साधनेन अप्पनोति। साधनप्रक्रिया अध:स्थानत् प्रस्थाया पदं पदं कृत्वा आन्दमय स्थानम् साधकेण प्राप्नोति। सनतकुमार: एवम विवृणोति यत् ब्रह्मज्ञानं प्रत्येक नामरूपेण सम्बोध्यति ईदृशएवं ऋकयजुर्सामार्ध्व वेदा: विज्ञानं,इतिहास: इत्याद:। यदि साधक: नामरूपंन् गभीरेण लक्षित: तदा नामम् उपरि वाक् गभीरं अस्ति । अत: वाचम् ध्यायति ।

"वाग्वाव नाम्नो भूयसी । वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञाययति"[1]

वाक् एव वस्तुम् ज्ञातुम् शक्नोति। विना वाक् किञ्चिदऽपि ज्ञातुम् नशक्नोत्। तत: ऋषि: अकथयत्, **"मानो वाव वाचो भूयसि"**[2] . मनस् वाकनामाञ्च परिक्षिपति। मनसेकमेव ज्ञानं ग्रह्यसि।

"वाचं च नाम च मनोऽनुभवति"[3]

किमऽपि कार्यम् कर्तुम् मनोरथ परिपूर्णार्थम् मनस् आवशक्यम्। अत: साधक: मनसी ध्यानम् करोतु। तत: संकल्प: मनसात् भूयसि", यद्देवम मानव: संकमल्पं करोति तदेव मनसे बिजरूपेण धारित्वा वाक् रूपेनण नाम रूपेण बहिरागत:। संकल्प: शरीरात्मयो: संयोजन करोति। पंञ्चभूता: संकल्पेन संयोज्य उद्भवन्ति।एतान् माध्यमेन वर्षम् तद्वारा अन्म ,प्राणा:, मन्त्रा: उद्भवन्ति प्रपंञ्चम संकल्पमात्रेण् उद्भवन्ति। अत: संकल्प: ध्यायम्:।

अग्रेसर अकथयत् चित्तम् संकल्पात् भूयसि। यदा य: चिन्तति तदा संकल्प

रूपेण कार्यम् मनसी धारयति। विना चित्तम् कोऽपि कर्यम् सिध्यर्थम् नाप्राप्नोत्। चित्तम् कर्मसंकल्पे अत्यन्त् आव्शक्यम्।

"चितं वाव संकल्पाद्भूयो"[4]

"ध्यानं वाव चिन्ता द्भूयो"[5]

अत्र ऋषि: अकथयत् यत् ध्यानमाति मुख्य साधनम् साधकस्य अध्यात्मिक मार्गे। प्रपंञ्चे आसीत् समस्त भूता:, दृश्यादृश्या वस्तुनि ध्यानं कुर्वन्ति। समसत वस्तुनि स्वस्व निर्दिष्ट कार्ये ध्यानं कृत्वा सम्यकरूपेना अन्यपदार्धानि सह संभूय संनिधाय पृथक् पृथक् कार्यम निर्वर्तन्ति।

"ते भवन्त्य येऽल्पा: कलहिन: पिशुना उपवादिनस्तेऽथ।" किन्तु या: उच्चै आरारै अथवा कारै: ध्ययति तत: उत्तकृष्ठस्थानं लभन्ते। ध्यानं कृस्त्रस्य शलाकस्य अवबोधन प्रक्रिया।[6]

तत: ध्यानं उपरी वस्तु विज्ञानंम बृहत्तमासीत्

"विज्ञानं वाव ध्यानाभ्दूयो "[7]

वस्तु: ज्ञानमेव तम् सम्यक अवबोधुम् शक्यते।विज्ञानेन ऋकवेदं यजुर्सामार्थवेदा: च विजानाति। वेदान् ज्ञात्व अन्य शास्त्रानणि एवम् देवब्रह्मभूतक्षत्रनक्षत्र विध्याम् विजानाति। समस्त प्रपंञ्च विषयानि धर्मचाधर्म, सत्यं चानृतं साधुचासाधु च जानाति। अपि च रमनीयारमनीयम् विषयानि विज्ञानेनैन विजानाति।अत: वस्त्वे विजानितुम उपासनीयम् ।

"देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या, धर्म चाधर्मं च सत्यं यानृतं च साधु चासाधु च विज्ञानेनैव विजानाति"[8]

य: विज्ञानं उपास्यते स: लोकज्ञानं सिध्दाति। विज्ञानेन ज्ञास्य अवगतम् सरलमार्गम् जानति।

तत: ऋषि: अकथयत्,

"बलं वाव विज्ञानाभ्दूयोऽपि"

एतत वाक्यम् कथयति यत् विज्ञानात् बलं भूयसि यदा य: बलं अभवत्। स: बहवा: पण्डिताश्च शासितुम् शक्यते। बलेन हि मनुष्या: यत् इच्छन्ति तम् प्रप्तुम् प्रयत्नं कुर्वन्ति विना कार्यम कर्तुम् बलंनासीत् तदा स: नष्ट: अभवत्।

अत: सदा बलं उपासयति।

" बलेन लोकस्तिष्टति बलमुपास्स्वेति।"[9]

परन्तु बलं प्रप्तुम् सम्यक् अन्नेन शरीरम् पोशनीयम्।

ऋषि: अवदत् यत् य: विना अन्नं जिवितमस्ति किन्तु य:किञ्चित् पठितुम् जानीतुम् अलोचितुम् न शक्यते| एतानि कार्यानि मनस: निर्वर्तयति, विना अन्नेन तम कर्तुम नाशक्नोत्।

अत: अन्नं उपासयति इति बोधयति।

"आपो वावान्नाभ्दूयस्यस्तस्माध्यदा"[10]

तत्तपश्चात अन्नेनभूयसि आप: इति बोधयति।किमर्थम आप:? विना आप: वृष्टिनाभ्भवेत्, तद्वारा अन्नं न प्राप्नोत्। आप: घनीभूतरूपमेव पृथ्वी आविर्भूत:। तमरूपमेव अन्य तत्वनि आविर्भूता:।अत: पाम उपासति इति।

"तेजो वावाभ्दयो भूयसि"[11]

अपर वक्ये अकथयत " आपात भूयसी तेज: तेजेन अतिउष्णं उत्तपादयति। तत: उष्णवातम आपरूपेण भूम्यौ पतति। भूमे: पतिताप: अन्नादि धान्यनि उत्तभीज्य भोजनं सृजति।

तदा ऋषि: बोधयत यत स्मृति: उत्कृष्टं अस्ति।स्मृति: अत: वर्धयेत्। यत विना किमऽपि श्रोतुम,ज्ञातुम नशनोत्।स्मृतिरेव मन्त्रा: अधीते तत: पुण्यकर्माणि कुरुते अत: स्मृतिरेव उपासनीयम।**"आशा वाव स्मराभ्दूयस्यशेध्दो"** अत: आशा उपासनीयम इति अकथयत ।

आशाया: एव स्मृति: किमऽपि मन्त्रा आधीनम शक्यते। एतम पुन्यकर्मानि कर्तुम सहह्यम करोति। तत: ध्यनम प्राणेण धारयितुम इति अकथयत ।सर्वे जीवे प्राण: भवति। प्राणान विजानायत साधक: प्रयत्नम कुर्वेत्।

"वै विजानात्यथ सत्य वदति"[12]

एतत वाक्यम बोधयेत् य: विजानाति स: एव सत्यम वदन शक्नोति। विना विजानित्वा कथम सत्यम वदन शक्नोत्? अत: साधक: विज्ञातुम इच्छा भवेत्।

"मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति"[13]

साधक: यदा चिन्तयति तदेव ज्ञातुम शक्यते विना चिन्तनम किमऽपि विज्ञतुम नशक्यते अत: स: चिन्तया इच्छा भवेत्। एतत चिन्तनम अत्यन्त

श्रद्दाया कुरूत: । केवलम श्रद्दया साधक: वर्धति । य: साधक: वर्धितुम इच्छति।

स: सदा कर्मोद्दुक्त: भवेत्। केवलं श्रधाया प्रयत्नं कुर्वेत्। तमेव आन्दं अनुभवतु शकनोति।अन्दं इति अनन्त अर्न्तगतशाक्ति:। अत: प्रत्येक साधक: स्वान्तर्ग्नि ज्वलयितुम प्रयत्नम कुर्वेत्।

एतेन उत्तकृष्ठं स्थानं प्राप्तुम शक्नोति। सनत कुमार: तया वाच्चस्या कथम उपासनम करनीयम किम किम वस्तूनि ध्यनम करणीयम एवम विशदीकरोति।अत: वयमऽपि तान विषयान विज्ञातुम प्रयत्नम कुर्म:

सन्दर्भग्रन्थसूची : –

1.Pg 191, ch-7,part-2 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

2.Pg 191, ch-7,part-3 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

3.Pg 191, ch-7,part-4 verse-1, 112 upanishads by board of scholars, parimal publication

4.Pg 192, ch-7,part-4 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

5.Pg 193, ch-7,part-5 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

6.Pg 193, ch-7,part-6 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

7.Pg 194, ch-7,part-7 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

8.Pg 195, ch-7,part-8 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

9.Pg 195, ch-7,part-8 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

10.Pg 196, ch-7,part-10 verse-1,1 12 upanishads by board of scholars, parimal publication

11.Pg 196, ch-7,part-11 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

12.Pg 199, ch-7,part-17 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication

13.Pg 200, ch-7,part-18 verse-1,112 upanishads by board of scholars, parimal publication